

МІФ У ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОМУ ВИМІРІ

О.Ф.Томчук

(кандидат філологічних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

В статтє рассматриваются художественно-философские характеристики мифа. Основное внимание сосредоточено на интеграции понятия «миф» в категориальный аппарат литературоведческих исследований с учетом достижений современной филологической науки в сфере мифологии.

The article gives artistic and philosophical descriptions of the myth. The focus of attention is concentrated on the integration of the concept “myth” into the categorical system of literary studies in view of insights achieved by the philological science in the sphere of mythology.

В українській та світовій літературі останніх десятиліть помітно актуалізувалась міфологічна спрямованість художнього мислення, а відтак і прагнення науковців термінологічно уточнити тлумачення дефініції «міф» у новій естетичній ситуації. Процеси звільнення суспільної свідомості від стереотипів передбачають поживлення інтересу до ідей та уявлень загальнолюдської думки, зафіксованої багатоманітним індивідуальним та колективним духовним досвідом у міфах, які не тільки узагальнюють вищі досягнення людського розуму, витримавши перевірку часом, а й продовжують залишатися актуальними сьогодні (1, 5).

Активне звернення до категорії «міф» у межах художнього та літературознавчого дискурсів зумовлене загостреним відчуттям «вичерпаності» й «кінця історії», що стимулює апеляцію до міфа як надчасової структури. Сьогодні очевидно, що відбувається й легітимація таких «аномічних сил, що беруть участь у розв'язанні завдання розуміння світу, як «міф», «традиція», «ритуал» (2, 148). Загальновідомо, що міф характеризується «значущою, сильно структурованою оповіддю», засвідчуючи приховану, глибинну суть явища (процесу), сприяючи з'ясуванню «операційних механізмів людської свідомості, які залишаються незмінними впродовж століть і є настільки повсюдними, що слід вважати їх фундаментальними» (3, 327). Тож закономірно, що міф як «найсинтетичніше, парадигматичне і багатофункціональне утворення в перехідний період найповніше реалізує свою концептуальну роль – надає суспільству відчуття бажаної цілісності, слугує підґрунтям загальних законів буття і часткових його утворень (природи, людини, нації), забезпечує інтерпретацію концепцій місця людини у світі, людського життя, післясмертя тощо» (4, 25).

Нині існує значний аналітичний потенціал, репрезентований ґрунтовними працями вітчизняних (В.Антофійчук, О.Забужко, Т.Мейзерська, М.Моклиця, А.Нямцу, Я.Поліщук) та європейських (М.Еліаде, Е.Кассирер, К.Леві-Стросс, Н.Фрай, Дж.Фрейзер, К.-Г.Юнг) дослідників щодо з'ясування історико-теоретичних засад функціонування міфу загалом й авторського міфотворення зокрібно. Однак доводиться констатувати, що в царині означеної проблематики й досі залишається відкритим питання термінологічної визначеності дефініції «міф», «розмитості» терміну, наявність різних підходів до тлумачення його семантичного наповнення. Десистематизація наукової рецепції міфу у вимірах сучасного літературознавства зумовлює актуальність порушеної проблеми. Мета статті полягає в спробі узагальнити наявний у гуманітаристиці аналітичний досвід щодо історико-теоретичного трактування «міфу» й конкретизувати іманентну сутність цього поняття як специфічно літературного явища.

Відомо, що міфологія – це перш за все «вираження особливої форми суспільної свідомості, спосіб осмислення оточуючого світу, властивий людям на ранніх стадіях розвитку» (5, 3). В різні культурно-історичні епохи міф був і залишається одним із найважливіших ключів до таємного світу людини й природи, «в ньому сконцентрований багатовіковий, архетипний і несвідомий досвід людства. На багатьох етапах історії літератури «міф стає її естетико-світоглядною домінантою при збереженні певного значення інших напрямів світового міфологічного творення» (6, 383). З допомогою міфу робиться спроба розгадати те, що переважно неможливо зрозуміти і визначити раз і назавжди (7, 150). Міфом вважають процес і результат органічного становлення, поєднання та взаємодії різноякісних культурно-духовних (релігійних, філософських, наукових, мистецьких) засновків буття, що має місце в людській онтологічній свідомості, знаходить своє головне вираження в слові, наділяючи його властивістю зберігати перспективну множинність смислу буття. Сучасні науковці тлумачать міф як узагальнено-цілісне сприймання дійсності, що характеризується нерозчленованістю реального й ідеального та виявляється на рівні підсвідомості.

У ХХ столітті все помітнішою стає тенденція появи нових підходів до трактування міфу. О цій порі

з'являються численні стратегії інтерпретації міфу, котрі пропонують розглядати його у зв'язку з різними сферами життя (культура, ідеологія, психологія). Відповідно існують і багатоманітні способи «міфологізування» в літературі в різних художніх системах залежно від таких чинників, як індивідуально-творчі особливості письменника, його світоглядно-естетичні настанови, фокус осмислення й відтворення світу тощо. «Повернення лицем до міфу» (Є.Мелетинський) того чи того автора узалежнюється й від неусвідомлюваних імпульсів з огляду на внутрішні потреби пошуку нових художніх принципів і виражальних можливостей слова та характеру літературно-естетичної атмосфери.

Міфологічне розуміння, а відтак і потрактування світу можна пояснити, незалежно від зовнішніх чи внутрішніх чинників формування тексту, його здатністю «вступати в певні відношення з культурною пам'яттю [...] Зв'язано це з тим, що текст, подібно до зернини, не утримує в собі програму майбутнього розвитку, не є застиглою і незмінно рівною самому собі даністю. Внутрішня не-до-кінця-визначеність його структури створює під впливом контактів з певними контекстами резерв для його динаміки» (8, 21). Однак міф є не лише культурним феноменом. Виступаючи чільним маркером ідентифікації окремої особистості й суспільства в цілому, він набуває ознак соціально-психологічного характеру. В цьому сенсі має рацію Л.Воеводіна, підкреслюючи, що «міф засадничо виступає як джерело масової енергії, її згусток, він здатний мобілізувати цілі групи людей до певних дій» (9, 134).

В історії культури міфотворчість є ранньою стадією узагальнення, обмірковування та збереження сукупного соціально-культурного досвіду. Міфи «намагалися пояснити все: чому іде дощ, як виник світ, звідки взялися люди, чому вони хворіють і помирають. Міф включав у себе первні релігії, різні форми мистецтва, раціональні знання й передавався від покоління до покоління як знання-технології» (5, 4). Водночас, узагальнюючи досвід, міф набуває позачасового значення. Тому можна говорити про вічну буттєвість міфу, який хоча й існує у формі оповіді про те, що колись сталося, однак є транспективним і схильним до безкінечного повторення. Мова йде про початок, який має обертальну властивість «вічного повернення» (Ф.Ніцше). Одна з основних причин постійного апелювання до міфу в тій чи іншій формі полягає передусім у тому, що в сучасної людини зберігається здатність до «міфомислення», тобто до сприйняття ілюзорних ідеологічних або художніх структур і віри в них. Усе це доводить можливість та закономірність виникнення в нинішню епоху міфологічних форм, які аналогічні до давніх. Сучасна літературна міфотворчість виявляється не лише у використанні міфологічних сюжетів та образів як системи «археології знання» (М.Фуко), але й у формуванні художніх аспектів творів на основі міфологічних моделей, схем та структур.

Сьогодні відбувається активізація дослідницької уваги до теоретичних та історико-літературних питань, пов'язаних із проблемою міфу. Актуальність реінтерпретації міфософських творів пояснюється потребою відтворення об'єктивної картини літературного процесу, зокрема тих його періодів, коли відбувалася помітна зміна художнього відчуття пріоритетних естетичних цінностей, шляхів та способів моделювання дійсності. Візійно-міфологічне мистецтво слова, що своєю символічною образністю апелює до архетипних основ буття, увиразнює естетичну та філософську сутність літератури в її координатах універсальності. На цьому тлі аналіз міфологемного шару літератури уможливує її об'єктивне й повне відтворення. Тому дослідження міфологічних аспектів того чи того письменника бачиться нам необхідним для ймовірного наближення до глибинних сутностей буття, з одного боку, а з іншого – до істинних смислів художніх текстів митців і давнішої пори, й сучасності. Нині перед наукою постає складне завдання: переосмислити досвід минулих надбань міфокритики вітчизняного та європейського літературознавства, залучити новітні методології до вивчення й аналізу літератури в означеному ракурсі.

У світовому культурно-інтелектуальному обширі міф починає своє побутування як явище й поняття ще з античних часів. Зародившись як найпростіше уявлення про оточуючий людину світ, він нині еволюціонує до нових міфологічних структур. Відомо, що первісними міфами найдавніших племен були предмети-фетиші, які первісно вважались утіленням космосу та його творця. Виник він та існував як «розповідь про богів, духів, героїв, надприродні сили і ін., які брали участь у створенні світу» (10, 463). Традиційно міф тлумачать як «сказання про давні вірування народу щодо походження землі, явищ природи, богів, героїв, Всесвіту» (11, 463). В енциклопедичних довідках маємо таке трактування міфу: «Витвір наївної віри, духовне похідне первісного колективу людей у намаганні пояснити світ, явища і процеси, що в ньому відбуваються, принципи світобудови, людського і природного буття; осмислення узагальнень, які, на відміну від наукових абстракцій, мають конкретний, чуттєвий, антропоморфний характер і вигляд» (6, 383). У сучасному літературознавстві міф розглядається «як подія сакральна, значуща, яка служила прикладом для наслідування» (12, 11). Основними рисами міфологічної свідомості зазвичай вважають такі константи, як синкретизм, символізм, генетизм, етиологізм. На сьогодні існують різні класифікації міфів. Серед найпоширеніших груп дослідники називають міфи про тварин, а також астральні, космогонічні, есхатологічні тощо. Об'єднуючим началом усіх міфів можна вважати їх тісний зв'язок з релігійними віруваннями та сакралізацію зображуваного.

У процесі еволюції різноманітні міфологічні уявлення втілювались у художніх творах багатьох письменників. Вагомим чинником актуалізації міфологічного матеріалу в художньому світі того чи того автора був і залишається особистісний фактор, який виявляється мірою потужності міфомислення та вагомості міфологічної пам'яті митця в процесі конструювання й розгортання художньої моделі світу. Йдеться про систему його світоглядних уявлень, відчуттів, переконань, що визначають пріоритети у виборі міфологічного матеріалу, способі його інтерпретації та художньої трансформації. В результаті дослідження дійсності митцем формується система ідеологем, що визначають його «альтернативну філософію» (Е.Соловей) або авторську модель буття. Її концепти та поетичне втілення в тканині художніх текстів можуть виявляти міфологічну природу за умови превалювання в його світовідчутті міфологічно-містичної домінанти. При цьому міф як надчасова структура, котра поєднує синхронічний та діахронічний аспекти, виявляється джерелом сюжетно-образного матеріалу для втілення відповідних авторських уявлень про дійсність.

Міфопоетичні тексти характеризуються тяжінням письменника до їх символізації та онтологізації як літературних одиниць, до граничного наближення конкретного й узагальненого планів художнього осмислення оточуючого світу, щільного синтезу реалістичного та умовного рівнів його відтворення. Потужним джерелом абстрагування й символізації зображуваного стають міфи різноманітного походження. Вельми часто в них актуалізується «народнопоетична творчість з її складною системою кодування моделей буття, що бере свій початок від архаїчних форм людської свідомості, зокрема, архетипу та міфу, а також численні культурні нашарування, пізніші за часом виникнення, – такі, як символ, метафора, мегаобраз» (13, 53). Більшість митців не просто використовують міфологічні сюжети й символи, а відновлюють їх шляхом реконструкції та індивідуально-творчої інтерпретації. М.Еліаде відзначає, що «повернення до джерел» (до міфу) спостерігається в усій європейській літературі. Він вважає, що «міфологічна поведінка оживає на наших очах», але це не пережитки первісного менталітету, а «базові складові свідомості» (12, 240).

У дослідженні взаємодії літератури й міфу на перший план виходить поняття «міфологізму» як специфічного художнього методу або прийому, що трактується як «спосіб поетичної реалізації міфу у творах оригінальної літератури. При цьому значення міфу не тотожне його семантиці у першозразку, а залежить від культури епохи, задуму письменника, жанру твору» (14, 225). За словами Є.Мелетинського, це «префігурація», тобто використання як традиційних міфів, так і раніше створених іншими письменниками літературних образів, а також історичних тем та сюжетів» (15, 105). Формами об'єктивації міфу, які становлять предмет літературознавчого осмислення, можуть бути різноманітні алюзії, інтерпретація міфологічних мотивів, образів і характерів, сюжетних колізій і конфліктів, створення варіантів класичного міфу, використання міфологічного матеріалу в ролі символів, знаків, емблем, а також формування нових репрезентацій міфологем, що є, за переконанням К.Леві-Стросса, вдячним матеріалом для переосмислення та художньої трансформації міфу. На його думку, будь-який міф структурується на основі опозиційних міфем. У цій «формулі» міфу «один вид несумісності (опозиція) спрощується, щоб суперничати з іншою, що стосується іншої, більш загальної дихотомії. Так, міф про Едіпа стосується опозиції неавтохтонного походження людини/автохтонного походження людини» (16, 68).

Міфологічні тексти становлять собою факт художнього оприявлення одвічних універсалій буття, тобто є наскрізь архетипальними. Виступаючи праосновою художньої творчості взагалі, архетипи виявляють себе на метафорико-символічному рівні поезії, живленому міфом. Інструментарієм наукової інтерпретації тут виступає певний «тип», що сприймається завдяки упізнаваним образно-естетичним «кодам» культурної епохи, національної традиції та індивідуально-авторського стилю. Відомо, К.-Г.Юнг вважав архетипами «загальнолюдські першообрази», що виступають підсумком життя роду та однаковою мірою притаманні всім людям (17, 198). Архетипні моделі зберігаються на всіх стадіях розвитку художньої літератури. Їх знання уможливило адекватну оцінку підсвідомого стану героїв та мотивації їх поведінки. Архетипний образ зосереджує в собі потенцію сенсу настільки, наскільки частина здатна відбити в собі ціле. Тому його вважають потенційною, меональною єдністю буття як знаку (символу), що в міфі виконує концептуальну роль.

Основні принципи міфотворення детально описав О.Лосєв. Він, зокрема, надавав особливого значення процесу відчуженості від предметів реального світу. В міфологічній творчості предмети залишаються тими самими, що й у навколишній дійсності, однак їм надається новий смисл. Міфологічна відчуженість, за переконанням О.Лосєва, є абстрагуванням від смислу, від ідеї повсякденного життя. За фактом та реальним буттям дійсність залишається в міфові тією самою, що й у звичайному житті, й лише змінюється її смисл та ідея (18). Така онтологічна заміна смислу (ідеї) відбувається на основі інтуїції чи дорефлекторної реакції на світ. Способи міфологізування в літературі стаються на різних етапах розвитку художніх систем залежно від індивідуально-творчих особливостей авторів, їхніх світоглядно-естетичних настанов, задумів, мистецької манери тощо.

Кожна нова епоха в розвитку культури, заперечуючи попередню та створюючи нову картину світу й принципи її художнього відображення, може зробити це лише за умови, що вона «загляне» за межі попередніх стадій розвитку, де знайде те «найновіше», що характеризує сучасну епоху. Якщо говорити про початок ХХ століття, то така тенденція в літературі диктувалась самим життям. Це була пора розчарування в позитивістських цінностях і романтичного захоплення міфом. Авторська міфотворчість письменників на основі інтерпретації й трансформації міфу, відтворення різних етапів розвитку літератури відбиває процес заглиблення почуття й художньої свідомості в чужий світ, що підлягає освоєнню; в ній поєднуються міфопоетична основа та злободенність, минуле й сучасне. Так, на початку ХХ століття спостерігається рішуча відмова митців від традицій реалізму й помітний вихід за соціально-історичні межі життя. Характерною ознакою літератури означеної пори стає міфологізування як вічне символічне вираження основ людського буття та людської психіки. Письменники намагаються гранично зблизити, звести майже воедино традиційно міфологічне й сучасне, взяте в його індивідуально-особистісній формі, тим самим динамізувати перше, засвоїти його, побачити в «міфологічному» вічну парадигму й особисто пережити цей міфологічний досвід.

Міфологізація української літератури кінця ХІХ – початку ХХ століть на основі використання міфів ознаменувала етап розвитку художньої свідомості, що набуває нової якості, котра яскраво розкривається в поетичних засобах інтерпретації реального міфу та нової міфотворчості – авторського міфу. В своїх міфологічних текстах митці (Леся Українка, М.Коцюбинський) безпосередньо-особистісно переживають міф. Це створює передумови для оригінальних і новаторських його тлумачень або навіть народження неоміфу.

Українські письменники першої половини ХХ століття, прагнучи збагнути нову естетичну реальність, відмовляються від основних принципів західноєвропейського філософського мислення з його гіпертрофічним ставленням до сфери абстрактного раціоналізму. В процесах системотворення акценти зміщуються із рацію на історію та культуру. Антираціональні умонастрої в мистецтві спонукають до відмови від реалізму як неадекватного методу художнього освоєння та відтворення дійсності. Міф визначає основні чинники «формування оригінальної поетики модернізму» (19). Одним із шляхів подолання утилітарної спрощеності реалістичного світовідчуття стає «використання письменниками міфу як інтегрального елемента літератури, який у дослідницькій практиці виявляється альтернативним щодо поширеного принципу міметизму» (20, 59). На відміну від попередників-романтиків, які за допомогою міфології творили атмосферу таємничо-хімерного, модерністи прагнуть віднайти у міфах внутрішній досвід людини, можливість вийти за соціально-історичні та просторово-часові межі заради «окреслення загальнолюдського змісту» (Є.Мелетинський).

Початок ХХ століття характеризується унікальним явищем грандіозної художньої реконструкції міфу, що позначена світоглядною глибиною та естетичною завершеністю. О цій порі в українській літературі, як і в світовій, переважає емоційний аспект. Спостерігається відчутне звільнення з-під влади стереотипів та долання філософсько-мистецької інерції. Міфологічний дискурс у літературному процесі ХХ століття стає вагомим кроком у ствердженні нової моделі динамічного розвитку модерної національної культури. Архетипні образи, міфологеми й символи відіграють важливу роль філософсько-естетичних маркерів художніх текстів таких видатних українських митців ХХ століття, як П.Тичина, М.Драй-Хмара, В.Свідзинський, Б.-І.Антонич та ін. Ці поети в умовах загальної проблеми «непорозуміння» зі світом шукають гармонії, спорідненості, навіть певної ідентичності з природою. Вони свідомо звертаються до неопоганського міфу, котрий у ландшафті тодішньої української поезії функціонував доволі активно й закономірно, оскільки виступав однією з небагатьох моделей художньої реальності. Характерною особливістю українського міфу є відсутність у ньому ментальних і сенсорних аномалій та гармонійність світосприйняття. Тож закономірно, що в умовах «трагічного хаосу доби» (Ю.Лаврінєнко) саме міф «надавався не стільки до креації типологічних паралелей дійсності в літературі, скільки до творення альтернативного світу ідей та почуттів» (21, 2). Поети усвідомлюють утопічно-ілюзорний щодо трагічної реальності характер міфу, тому нерідко вдаються до метафори мрії (М.Драй-Хмара: *шафірові береги мосі мрії*).

Специфічною особливістю художньо-філософського мислення багатьох письменників сучасної пори є її маркованість ознаками міфологічної свідомості. Традицію попередників плідно продовжують і розвивають І.Калинець, В.Голобородько, В.Герасим'юк, тобто митці, іманентні міфологічній мистецькій лінії літератури. Використання міфу на рівні окремих міфологем і міфологічних сюжетів – характерне явище в літературно-естетичній атмосфері сьогодення. Нині спостерігаються активні пошуки письменниками нових художніх принципів і зображувально-виражальних можливостей. У цьому сенсі звернення до міфу є доволі продуктивною мистецькою тенденцією. Інтерпретація міфу як давнього переказу, як міфотворчості, міфологічного космогенезу, як стану свідомості стає одним із оптимальних засобів вираження «вічних» начал та національно-культурних вартостей. Міфотворчість українських та європейських авторів передбачає такі філософсько-мистецькі атрибути, як «циклічна організація часу і

простору, де все взаємопов'язане з усім і відображене у всьому, гра між ілюзією та реальністю, мова як примова, герої, під звичайним виглядом яких виразно проступає міфологічна основа» (22, 25).

Отже, закономірно, що увагу науковців дедалі помітніше привертає міфологічний матеріал в художньому світі письменника та світоглядні уявлення й відчуття, котрі оприсутнюють авторську інтерпретацію різнохарактерних міфоструктур. Розгляд багатоманітних форм об'єктивації міфу, шляхів інтерпретації міфологічних сюжетів і мотивів, нових репрезентацій відомих національних та світових міфологем становить перспективний напрям сучасного літературознавства.

1. Нямцу А. Поэтика традиционных сюжетов. – Черновцы, 1999.
2. Бурлачук В. Символічні системи і конституювання соціального смислу // Соціологія, теорія, методи, маркетинг. – 2004. – №3.
3. Леві-Стросс К. Структурна антропологія. – К., 2000.
4. Ставнича О. Соціальний міф у літературознавчому вимірі: Термінологічний аспект // Слово і час. – 2009. – № 2.
5. Волошина Т., Астапов С. Языческая мифология славян. – Ростов н/Д., 1996.
6. Скуратівський В. Міф // Українська літературна енциклопедія: В 5 т. – К., 1995. – Т.3.
7. Костюк І. Міфологія в сучасному світі: засади актуалізації // Нове життя старих традицій / Матеріали міжнародної наукової конференції в рамках V Міжнародного фестивалю українського фольклору «Берегиня». – Луцьк, 2007.
8. Лотман Ю. Внутри мыслящих миров. – М., 1996.
9. Воеводина Л. Мифология и культура. – М., 2002.
10. Літературознавчий словник-довідник. – К., 1997.
11. Новикова М. Прасвіт українських замовлянь // Українські замовляння. – К., 1993.
12. Элиаде М. Аспекты мифа. – М., 2000.
13. Майорова О. Архетип та символ як смислотвірні чинники прози Р.Федоріва // Слово і час. – 2005. – № 9.
14. Литературно-энциклопедический словарь. – М., 1989.
15. Мелетинский Е. Поэтика мифа. – М., 1995.
16. Ткачук О. Наратологічний словник. – Тернопіль, 2002.
17. Юнг К.-Г. Архетип и символ. – М., 1991.
18. Лосев А. Проблема символа и реалистическое искусство. – М., 1976.
19. Поліщук Я. Міфологічний горизонт українського модернізму. – Івано-Франківськ, 1998.
20. Шестопалова Т. Міфологемний код поезії Павла Тичини // Слово і час. – 2001. – № 1.
21. Поліщук Я. «Лісова пісня» Лесі Українки: Неопоганство і семантика міфу // Дивослово. – 2000. – № 3.
22. Андрусів С. Модус національної ідентичності. – Львів; Тернопіль, 2000.